

Проф. ОЛ. П. ОГЛОБЛІН
(Київ).

ДОГОВІР ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА) З КРИМОМ 1692 РОКУ.

I.

„Того-жъ року на самомъ початку оного еще непріятель душевній, рода православного християнскою Козакорускою всегда ненавидящій, не уконтентовавшись погубленіємъ и запустѣніємъ цѣлою тогочасною Малороссійскою Україною, подлугъ своего злаго, 1676 року бывшаго совѣта, винайшолъ новіе козни на разореніе и погубленіе и сегочасною Малороссійскою Україною чрезъ канцеляристу Петрика, которій... уйшолъ зъ Сѣчи до Криму и... возбудилъ хана и все панство Кримское войною на Малую Росію, намѣреваючи будто зъ помощію Кримскою щось полезное сотворити, и отъ владѣнія Московского отдалити“ — десь близько 1720 року згадував за далекі вже часи 1692 року — Величко¹⁾. Петро Іванович Іваненко, колись старший канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії, а з 1691 року починаючи — писар Війська Запорозького низового²⁾, на кінці квітня р. 1692 несподівано, „тайнымъ обычаемъ“³⁾ вирушив з Січі й подався до турецької фортеці Газі-Кермана, а згодом і до Криму⁴⁾. Там проваджено було пересправи, що завершилися трактатом згоди між Україною і Кримом, підписаним 26 травня року 1692⁵⁾. Дещо пізніше, влітку того-ж-таки року до цієї угоди

¹⁾ Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), ст. 102—103. Розбивка скрізь наша.

²⁾ Величко III, 95, 103; Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и мазепинцы (Спб., 1905), ст. 431—432; Д. И. Эварницкій, Исторія Запорозжскихъ козаковъ, т. III (Спб., 1897), ст. 112, 114. Р. 1691 „о всеедной“ Петрик був посланий від гетьмана до полтавського полковника Жученка, а пізніше, „вже въ постъ великій“, з Нового Санджарова, де він одвідав був своїх „клевних“, таємно подався до Січі (Величко, III, 94—95). В Самовидця (Літопись — Київ, 1878, — ст. 182) й Граб'янки (Дѣйствія презѣльной брани — Київ, 1854, — ст. 237) неправдиво поданий 1692 рік. Тієї-ж помилки допустивсь був і Костомаров (op. cit., 431). Питання остаточно розв'язав був Д. І. Яворницький (Исторія, III, 111, пр. 1).

³⁾ Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи Запорозжскихъ козаковъ, т. I (Владиміръ, 1903), ст. 439.

⁴⁾ Костомаров, 433; Яворницький, Исторія, III, 128—130.

⁵⁾ С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III (вид III— „Общественная Польза“), ст. 1114—1116; Костомаров, 434; Яворницький, Исторія, III, 129—132. Про дату договору — див. нижче.

приєднується й Запоріжжя¹⁾, а разом із тим (здається 18. VII) Петро Іваненко був обраний на Гетьмана й визнаний від ханства Кримського²⁾. Цим розпочато було довгу боротьбу, що тривала близько 4 років, загострила політичні й суспільні відносини на Гетьманщині, далася в знаки південним полкам і не аби-який вплив мала на справи „хрестового походу“, який тоді зняла антитурецька ліга в Європі³⁾.

Петро Іваненко виступає, як репрезентант і оборонець української політичної думки, спадкоємець давньої політичної традиції. „Не для своєї отчизни и славы, Бог видит, но для цѣлости и обороны Малоросійского нашего краю и для помноженія и охраненія волностей войсковыхъ Войска Запорожского городового и низового и для волной войсковою в Диѣпрѣ добычи се дѣло я зачалъ есмь“⁴⁾ — так визначав основні завдання своєї акції „діаволській сосудъ“⁵⁾ „проклятий Петрик“. На жаль, історична наука ще й досі не спромоглася вивчити цей надзвичайної ваги епізод з української історії XVII в. Урядова традиція, українська й московська, що вбачала в Петрикові лиш „шалбера“, „щенюка пекельного“, а справу його вважала за зраду й „на шкоду людскую збудившуюся прояву“, — відразу виступ Петрика засудила⁶⁾. Що правда, історична наука уникла цих дражливих оцінок, що їх керуючі кола на Гетьманщині за Мазепи при-

¹⁾ Костомаров, 436—437, 445, 449; Яворницький, Історія, III, 151—153, 167—168. Див. його-ж-таки, Істочники, I, 407, 409, 412—413, 415—416, 441—442. „Тѣ статьи, которыя Петро писарь за вась войско запорожское и за всю Украину чинилъ, приняи вы и присягою на ротѣ намъ отъ вась данной подтвердили вы“ (з листа Нурадди-султана до кошового. — Яворницький, Істочники, I, 478).

²⁾ Величко, III, 103—104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 139, 140, прим. 1; його-ж-таки, Істочники, I, 367.

³⁾ Величко, III, 94—95, 102—125, 134—135, 139—141, 157—158, 164, 179—187, 219—243, 254—255, 265—292, 368—369; Самовидець, 182—187; Граб'янка, 237, 244; Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси (Київ, 1888), ст. 37—38; Історія Русовъ (Москва, 1846), ст. 190—192; Костомаров, 431—457; Яворницький, Історія, III, 111—229; О. М. Уманець, Гетманъ Мазепа (Спб., 1897), ст. 102—118; Соловйов, III, 1113—1119, 1123, 1132—1135. Див. Н. Устряловъ, Історія царствованія Петра Великаго, т. II (Спб. 1858), ст. 190—218, 221, 247—248; С. Жигаревъ, Русская политика въ Восточномъ вопросѣ, т. I (Москва, 1896), ст. 94—109; H. Uebersberger, Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Erster Band (Stuttgart, 1913), S. 38—74; В. Д. Смирновъ, Крымское Ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII вѣка (Спб., 1887), ст. 611—666; Hammer, Geschichte der Chanen der Krim unter osmanischer Herrschaft (Wien, 1856), S. 167—173; Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, t. XII (Paris, 1838), passim; J. W. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Fünfter Theil (Gotha, 1857), S. 63—236.

⁴⁾ Яворницький, Істочники, I, 422—423. „Ся война на Москаля всчалася не для чого нишого, але для вашихъ волностей и общего всенародного посполитого добра“ (Величко, III, 112).

⁵⁾ Соловйов, III, 1134.

⁶⁾ Яворницький, Істочники, I, 459; Величко, III, 109—110. Характерно, що відзнави Величка, що, певне, особисто знав Петрика, дуже стримані. „Канцеляристь воръ и измѣнникъ Петрушка“ (царська грамота. — Яворницький, Істочники, I, 458—459).

діляли й справі Петриковій і самому її промотору ¹⁾. „Это не былъ какой-нибудь проходимецъ — пише Д. І. Яворницький, — искавшій приключеній среди Запорожскаго войска. Это была горячая голова, ясно сознававшая недуги своего отечества, твердо рѣшившаяся взять на себя роль спасителя Украйны и заодно съ ней Запорожья и съ этой цѣлю удалившаяся въ Сичь“ ²⁾. Ще яскравіша думка Костомарова. „Петрикъ, очевидно, разыгрывалъ изъ себя Богдана Хмельницкаго; но времена, когда Богданъ Хмельницкій могъ совершать свои великія дѣла, прошли невозвратно... Петрикъ въ малоросійской исторіи явился такимъ типомъ, какимъ былъ Донъ-Кихоть въ исторіи челоувѣческаго поэтического творчества“ ³⁾. Порівнюючи відзиви з XVII і XIX століттів, хоч як вони різняться між собою, бачимо, що вони дуже споріднені. Бо і в Величка, власне в універсалах Мазепи того часу, і в істориків XIX століття постать Петрикова з'являється в легендарних тонах, обмальована словами гострими і фарбами блідими, то крізь невблагану ворожість класової й політичної боротьби тогочасної, то крізь ліберально-демократичні окуляри далеких нащадків. Петрика занадто одірвано від реального життя, від того ґрунту, що його та діяльність його створив і ними керував. Загострюючи увагу на не досить виразним соціальним характері справи Петрикової, дослідники наче-б-то випустили з ока яскравіші політичні моменти. Тому відповідні малюнки вийшли нереальними, одноманітними, скорше негативами. Отож історії цього повстання не маємо й досі. Що правда, сама особа Петрика дуже цікава. Він не був очевидно тільки знаряддям певних груп, або витвором певних обставин. Його особиста вдача надзвичайно яскраво на всій акції позначилася. З його численних універсалів, листів, розмов, то-що, видно не аби-яку людину, енергійну й завзяту, сміливу й заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, добра обізнаність і орієнтування в міжнародніх відносинах того часу, певна освіченість і життєвий

¹⁾ Величко, III, 105, 108 — 110, 114 — 118, 120. Яворницький, Источники, I, passim.

²⁾ Яворницький, Исторія, III, 111.

³⁾ Костомаров, 439. Пор. Соловйов, III, 1133. Цілком слушно зауважив був акад. Д. І. Багалій у своїй статті про Петрика (Русскій Біографическій Словарь, томъ Павель-Петръ — Спб., 1902, — ст. 638—640), що плани Петрикові більш скидаються на плани Дорошенка (ibid., 639—640). „Писарь мечтающій о булавъ, изворотливый какъ Выговскій и отчаянный запорожець составляетъ одно изъ характерныхъ явленій тогдашняго общества“ — пише Уманецъ з приводу повстання Петрика (Уманецъ, 109). „Вообще, челоувѣкъ не безъ талантовъ, искренно увлекавшійся и готовый отдать голову за отчизну, Петрикъ, „очертя голову“, можетъ броситься въ бездну, но также необдуманно можетъ бросить въ нее другихъ“ (ibid., 115). Акад. М. С. Грушевський („Исторія украинскаго народа“ в збірнику „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. I — Спб., 1916) вважає Петрика за „последняго демагога... съ помощью Запорожья и Крыма пытавшагося поднять возстаніе среди украинскаго населенія противъ гетмана и московскаго господства“ (ibid., ст. 269).

досвід, нарешті відданість громадським справам і вогневий патріотизм,—все це надавало акції певної моральної сили й національної свідомості. Звичайно, ті-ж джерела характеризують і темні риси вдачі Петрикової. Та не вони зруйнували його справу, так само, як і позитивні його властивості не могли-б її врятувати. Справа Петрикова то-ж не була його особиста справа й не на його лиш відповідальності вона полягала. Петрик був зв'язаний з певною суспільною верствою й політичними колами, що керували його акцією¹⁾. А втім це чи не найменш висвітлені питання з історії Петрикового повстання.

Дослідники віддавна звернули на це увагу. Звичайно, шукали пружин акції глибше. Хоч сам Петрик, правда, в певних умовах, казав, що „никто его на то дѣло какъ изъ старшихъ, такъ и ихъ меньшихъ не наговаривалъ, а учинилъ онъ за все войско запорожское з государствомъ крымскимъ договоры мирные своимъ разумомъ“²⁾, — а проте віри цьому не дуже йняли навіть сучасники. Отож і в історичній літературі маємо кілька відмінних думок про це. Автор „Історіи Русовъ“ уважав справу Петрика за кримську інтригу. „Ханъ крымскій Исламъ Гирей, вѣдая о недовольствѣ многихъ малоросійскихъ чиновниковъ и самыхъ войскъ на своего Гетмана за излишнія его строгости и великія сдирства и, знавъ еще о такихъ недовольствіяхъ великоросійскихъ бояръ на своего государя, вводившаго въ правленіе свое и войско многія новости, предпріялъ было завести въ Малоросіи возмущеніе, конечно по планамъ правительства Турецкаго. И для того вызвалъ къ себѣ секретно въ Крымъ канцеляриста войсковаго, любимца Мазепина, близкаго сродника знатному чиновнику заднѣпрскому Искрѣ“³⁾. Останніми часами М. І. Яворський висунув був думку про те, що повстання Петрикове вибухло „завдяки московським інтригам“⁴⁾. Проте цю думку не доведено й мабуть її й не можна довести. Повстання Петрикове остільки яскраво виявило анти-московські змагання українського суспільства, що вбачати тут московську інтригу було-б дуже необережно⁵⁾. Найближче підійшла до цього питання О. Я. Єфименкова, що вважала Петрика за керманіча „кримської партії“; проте вона очевидно уявляла тую партію вужче (в межах Запорозжя) й, на жаль, цьому питанню не приділила належної уваги⁶⁾.

¹⁾ Петрик „отражаетъ въ себѣ тогдашнюю войсковую канцелярію и ту среду, въ которой вращались полковники и знатные товарищи, Мазепы и Кочубен, высшее духовенство и финансовыя тузы того времени“ (Уманець, 117).

²⁾ Яворницький, Історичні, I, 413.

³⁾ Історія Русовъ, 130. Див. Н. Маркевичъ, Історія Малоросіи, т. II (Москва, 1842), ст. 336.

⁴⁾ М. Яворський, Нарис історії України, ч. II — Катеринослав, 1925, — ст. 155. На жаль, автор не подає тут своїх джерел.

⁵⁾ Інша річ, що московський уряд міг скористати з цього повстання — і мабуть таки справді скориставсь.

⁶⁾ О. Я. Єфименко, Історія українського народу, в. II (Харків, 1922) ст. 61.

Зате сучасники ліпше розуміли характер і значіння акції Петрикової. Було цілком очевидно, що Петрик спирається на якісь ширші кола політичні, навіть більш — є доручена особа якихось політичних угруповань¹⁾. Хтось „себе... дружество возгради съ ненависными враги, бисурмани, дабы, по своему злхитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможеть отъ высокодержавныя... Царскаго Величества десницы Малою Россію и воздвигнетъ брань со онымъ христоненавистнымъ воинствомъ на Православіе“²⁾. Треба було тільки виявити, хто-ж то був. Сучасники, що їхні думки й підзріння рясно збереглися по різних документах тогочасних, мабуть знали за це більше. Не дурно-ж Величко категорично стверджує, що Петрик „подлугъ коварной отъ Мазепи, себѣ данной (о которой многіе непщевали) информации, возбудилъ хана и все панство Крымское войною на Малую Росію“³⁾. Величко власне повторював тут слова свого колишнього патрона й протектора — В. Кочубея, що р. 1708 в доносі на Мазепу Петрові І закидав Гетьманові інспірування цієї справи. „Ему же (= Мазепі)... исполнившимъ мзды десницу Петрика, и злаго совѣту своего тайну ему откры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему... царскаго величества довольное жалованье“⁴⁾. Сам Петрик иноді підтримував таку гадку⁵⁾. Проте його викази в численних розмовах і на письмі мабуть свідомо заплутували тую справу. То він доводить, що тільки недоброзичливе ставлення (власне зміна на це) до нього з боку Гетьмана спонукало його виємігрувати; він каже, що Мазепа — перший ворог України, Москві продався, ба й на Польщу орієнтується⁶⁾; то він знов-же-таки підкреслює, що має певні доручення від Гетьмана, що він начеб-то нешлюбний син Мазепин⁷⁾, то-що. Та всенька поведінка Мазепи підчас боротьби з Петриком доводить,

¹⁾ „Многіе — писав переволоченський дозорця Рутковський полковникові й стольникові Малееву 17. VII 1692 — такъ з войска запорожского, яко изъ нашихъ уважныхъ особъ и мудрыхъ людей удивляются, отколь бы тое в нихъ проклятихъ сыновъ мѣло, такъ Богу всемогущему и пресвятой Дѣвы Богородицы и посполитому народу противное и непотребное дѣло зачинати, на шо и присягу его (= Петрика)... посылаю... з которой выразумѣешь... на шо ся тотъ проклятый сынъ (= Петрик) важить и чи его то головы сенсъ и умисль“ (Яворницький, *Источники*, I, 435 — 436). Рутковський мабуть добре знав за „інформаторів“ Петрикових (*ibid.*, 315). Не дурно-ж Рутковський прохав Гетьмана, щоб той „од своихъ близкихъ нѣкоторихъ мѣль осторогу“ (Яворницький, *Источники*, I, 324). Див. *ibid.*, 364—365, 366.

²⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 121 — 125.

³⁾ Величко, III, 103. Див. *ibid.*, 95, 121.

⁴⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125.

⁵⁾ Яворницький, *Источники*, I, 424; *Исторія Русовъ*, 191.

⁶⁾ Яворницький, *Исторія*, III, 113, 122, 123 — 124, 125 — 126, 128, 134, 135; Костомаров, 431 — 432, 435, 449; Соловйов, III, 1113, 1116; Яворницький, *Источники*, I, 314 — 315, 324, 364, 366.

⁷⁾ Яворницький, *Исторія*, III, 138, 139, 148—149; його-ж-таки, *Источники*, I, 424; Костомаров, 436, 457; Соловйов, III, 1117; Уманець, 113—114; *Ист. Русовъ*, 191.

що звязки між ними були неможливі¹⁾. Зрештою були інші комбінації, супроти яких це припущення є неймовірне. Кочубей не дарма виступав у ролі винувача. Адже-ж сучасники певні були, що то він саме інспірував Петрика. У листі до Варлама Ясинського (червень 1692 року), шукаючи собі захисту від „губителнихъ на себе линалъзковъ“, Кочубей писав, що „утѣчку Петрика канцеляристи... яко зъ початку Его Милость (= Гетьман) почалъ суспѣковати за моею быти вѣдомостю и виправою, такъ и теперь того еще змислу своего не випускаеть“²⁾. Справді, Мазепа був очевидно певний участі Кочубеєвої в цій справі й не раз висловлював це прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві (інцидент у Глухові)³⁾. Про участь Кочубеєву в справі Петрика переказували широко й на Запорозжжі (і в Криму)⁴⁾ й на Гетьманщині⁵⁾. Інколи це стверджував сам Петрик⁶⁾.

Були певні об'єктивні підстави для таких поголосок. Петрик бо був за старшого канцеляристу Генеральної Військової Канцелярії, отож близький був до генерального писаря Кочубея; до того ще він був чи не родич Кочубеєві, власне — його дружині⁷⁾. Це безперечно втягувало Петрика в складні родинні й політичні відносини

Влітку 1692 року на Запорозжжі були чутки про якісь листи Мазепи до Петрика (Яворницький, *Источники*, I, 390, 394, 399, 402, 411—412). Такі-ж чутки були й пізніше (Соловйов, III, 1134).

¹⁾ Це добре розумів і Величко. Він визнає, що „Мазепа любо и виправиль его Петрика въ тую дорогу, онаякъ потимъ зтямившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислие совершитися, запобѣгль писмами своими запорожцов, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“ (Величко, III, 105). Уманець (ор. cit., 117—118) зовсім одкидає обвинувачення супроти Мазепи.

²⁾ Величко, III, 122. Р. 1708 Кочубей писав, що Мазепа переслідує його, починаючи „отъ лѣта 1691“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124). „Махievель и хитрій лисъ (= Мазепа), себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливаль тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невиную душу помененого Кочубея“ (Величко, III, 121).

³⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125; Соловйов, III, 1134; Яворницький, *Исторія*, III, 133—134. „Чрезъ лѣтъ шестнадцать — писав Мазепа Кочубеєві р. 1707 (?) — прошалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ (= Кочубея та його дружини) смерти годнимъ простулкамъ“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 131). „Петрикъ, племянникъ Кочубеєвъ, — писав Гетьман до Москви — по такому жъ воровскому вымыслу отпущень, какъ и Соломошка до короля“ (Устрялов, II, 370).

⁴⁾ Про це казали: Шабан, писар Газі-Керманський, кошовий отаман Гусак, слуги Петрикові, запорозькі козаки та інші. Відомості про це збирав був Рутковський (Величко, III, 123; Соловйов, III, 1113, 1115; Яворницький, *Исторія*, III, 128, 144).

⁵⁾ „И въ той того Петрика утѣць — писав Кочубей Ясинському — различные причини клеветники лжею своею на мене наносятъ“ (Величко, III, 123). Серед тих „клеветників“ Кочубей називає кол. генерального писаря З. Шийкевича, полтавського полковника П. Герцика та інших (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 132, 148—149; Величко, III, 123).

⁶⁾ Див. Соловйов, III, 1113; Костомаров, 432—433; Уманець, 114.

⁷⁾ Питання про фамільні стосунки Петрика і взагалі його походження — дуже складне. Є відомості про те, що він був небіж Кочубеїв („Петрикъ, племянникъ Кочубеєвъ“ — писав Мазепа р. 1692, — Устрялов, ор. cit., II, 370). Проте є дані,

Кочубеєвих родичів—відомих полтавських фамілій Жученків та Іскор¹⁾. З другого боку, це звязувало Петрика з певними колами полтавської старшини. Адже-ж і акція Петрикова розпочалася після того, як він одвідав був Полтаву й мабуть порозумівся з тамтешніми опозиціонерами. Не дурно-ж Ф. Жученка скоро після втікачки Петрикової було з уряду скинуто й на полковника наставлено запеклого ворога Жученка й І. Іскри — Павла Герцика²⁾. Отож припускаємо, що міг інспірувати Петрика Кочубей, власне тая впливова група опозиційної старшини, що тоді зайняла вороже становище супроти Мазепи й московської орієнтації. Тут об'єдналися родичі

що тут була инша спорідненість. Петрик був одружений з небогою В. Л. Кочубей — Ганною (Костомаров, 432; Яворницький, Історія, Ш, 112; Соловійов, Ш, 1113; Уманець, 110). З другого боку, Петрик згадував (здається, влітку) р. 1691, що його діда скинуто з полковництва (з контексту видно, що тут могло бути тільки полтавське полковництво.— Яворницький, Історія, Ш, 125). Саме 1691 року (між травнем і серпнем.— Див. Яворницький, Історія, Ш, 306, 323—324) був усунутий полковник полтавський Федір Іванович Жученко, тесть Кочубей та І. І. Іскри (див. Модзалевський, Родословник, II—Київ, 1910,—ст. 63; Уманець, 110). „Історія Русовъ“ каже, що з Петрика був „близкій сродникъ знатному чиновнику Задніпрському Іскръ“ (Історія Русовъ, 190), отож мабуть Іванові Івановичеві Іскрі, теж зятеві Жученка. Поєднати всі ці відомості можна лиш тоді, коли визнати Петрика за сина четвертої доньки Ф. Жученка, сестри Л. Кочубеєвої та Єскриної (Модзалевський—ор. cit., II, 63—64,—згадує лиш за трьох—Кочубеєву, Іскрину та Заліську). Чинє родич Петрикові був Іван Іваненко, значний товариш військовий, унук полтавського полковника (Костомаров, 403, пр.). Але це почасти суперечить тому, що Петрик був одружений з небогою Кочубей (певне, його дружини). Коли останнє буде стверджено цілком (на жаль, ні Костомаров, ні Соловійов, ні Яворницький не зазначають відповідного джерела), тоді лишається єдине припущення, а саме, що дружина Петрикова була внукою Ф. Жученка, отже небогою Кочубеєвої та Іскриної. Хто був батько Петрика — не знаємо. Урядова версія закидала Петрикові худородне походження (Величко, Ш, 114; Яворницький, Історія, Ш, 491—492). Прийняти це цілком — тяжко. Що батько Петрика був не визначного роду — то правдоподібно. За його мало знали, й Петрик міг пізніше видавати себе за нешлюбного сина Мазепи. Та й полтавська старшина не могла-б так очевидно брехати. Проте сам Петрик підкреслює, що він „отца своего, жену, дѣти и родственнѣхъ своихъ с маестностію немалою оставилъ“ (Яворницький, Історія, Ш, 422). Є натяки на те, що то було його майно, а не жінчине (Костомаров, 432). Батько його був чи не з Нового Саижарова (див. Величко, Ш, 95; Яворницький, Іст., Ш, 112). Звістка про те, що Петрик — небіж Мазепи (див. Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125), оперта на дуже сумнівнім тлумаченні одного документа, мабуть не правда (див. Уманець, 118).

¹⁾ Про полтавських родичів В. Кочубей — див. Модзалевський, ор. cit., II, 63—64, 251. Можливо, що почасти цим родинним стосункам завдячив був свою службову кар'єру Петрик. Р. 1687 у списках (що правда, мабуть неповних) Генеральної Військової Канцелярії його не було (див. Маркевич, Історія Малороссіи, III, 319—323). Проте р. 1689 канцеляриста Петро Іваненко є в списках осіб, що їздили з Гетьманом до Москви, і займає він у списку канцеляристів друге місце, після В. Чуйкевича (Костомаров, 403, пр. 4). Р. 1691 Петрик був уже за старшого канцеляристу. До речі, р. 1690 в Генеральній Військовій Канцелярії був ще один родич Кочубей (одружений також з його небогою)—канцеляриста Павло Дублянський (Модзалевський, Родословник, I—Київ, 1908,—ст. 472—473).

²⁾ Див. Модзалевський, I, 271; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 146—150. Петрик сподівався допомоги з боку Жученка (Яворницький, Історія, Ш, 324).

колишнього Гетьмана Самойловича, й серед них небіж Гетьмана Михайло Самойлович, колишній полковник Гадяцький, і зять Гетьмана стольник кн. Юрій Святополк-Четвертинський з дядьком своїм мітрополітом Київським Гедеоном; родичі й друзі М. Самойловича—Полуботки, батько Леонтій Артемович, полковник Переяславський, і син Павло Леонтєвич; колишні дорошенківці—генеральний писар Кочубей (та його полтавська парентела—Жученки та Іскри й головний серед них полтавський полковник Жученко) й можливо генеральний суддя Вуяхевич; кол. полковник переяславський Дмитрашко-Райча, приятель М. Самойловича. Серед невдоволених з Мазепи були ще генеральний обозний Борковський, кол. київський полковник Солонина, миргородський полковник Д. Апостол і можливо стародубівський полковник Миклашевський¹⁾. Нарешті за ними були їхні численні родичі, отож мало не вся аристократія старої Гетьманщини.

Політична програма старшинської опозиції безперечно продовжувала колишні традиції української політики. Вічний мир з Польщею 6/V (26/IV) 1686 р.²⁾ і утворення антитурецької ліги зустріли були в українських політичних колах надзвичайно вороже³⁾. Трактат 1686 року назавсіди стверджував той поділ України, що його визначила Андрусівська угода; отож цілком нищилося всі плани української політики що-до об'єднання українських земель, реставрації держави Б. Хмельницького. Не кажучи вже про Західню Україну, територія старої козаччини—правобережні наддніпрянські староства відтепер втрачені були для Гетьманщини й засуджені були на вічну пустелю. Старі шляхи південної торгівлі України (на Молдавію) було перетято. Ще гостріше поставилися на Гетьманщині до антитурецької ліги⁴⁾. Це переносило театр військових дій на українські землі, збільшувало тут військову й політичну перевагу Московщини, наражало Україну на неминучу руйнацію, висувало в авангарді сили Української держави. Окрім того війна з Туреччиною, а передовсім із Кримом розривала економічні стосунки України з Кримом і чорноморськими ринками. Найгостріше це відчувалося на Запорозжі⁵⁾. Політику Самойловича було скеровано на те, щоб повернути Правобережну Гетьманщину й запобігти війні з Туреччиною й Кримом, принаймні забезпечити нейтралітет України⁶⁾. Після коломацького перевороту,

¹⁾ Про цю опозицію старшинську—див. Костомаров, 395—397, 413—423; Київская Старина, 1898, IV, 145, пр. 1, 151; Устрялов, II, 200—201, 204, 370; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 109.

²⁾ ІПСЗ, т. II, № 1186. Див. Костомаров, Руїна (Ист. моногр. и изслѣд., кн. VI), ст. 341—343.

³⁾ Костомаров, 343—345; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 289—296, 298.

⁴⁾ Костомаров, Руїна, 352—353.

⁵⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 313, 327, 363, 472, 479, 481—483. Отож Січ і намагається дійти згоди з Кримом (див. *ibid.*, 314, 327, 380, 471).

⁶⁾ Костомаров, 341—345. Див. Яворницький, Источники, I, 15—30; Чтения Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 301.

політика нового українського уряду зрікається на деякий час оцих позицій¹⁾: адже-ж і коломацькі пакти цілком виразно застерегли, що Україна мусить визнати трактат 1686 року, і „что по тѣмъ же договорамъ уступлено въ сторону королевскаго величества польскаго, и въ тѣ мѣста не вступатца и къ нарушенію договоровъ никакіе причины не давать“, а також брати активну участь у війні з Кримом і Туреччиною²⁾. Що правда, згодом і Мазепа досить недовірко ставиться до антитурецької коаліції³⁾, проте Україна й надалі бере в ній участь. Цілком зрозуміло, що опозиційні групи тут мусіли відродити основні змагання переднішого уряду. Вони намагаються припинити війну й вилучити Україну з коаліції. Щоб це здійснити, треба було зорганізувати збройну силу на Гетьманщині або на Запорозжжі й знайти допомогу в інших держав. Орієнтація на Москву взагалі не була популярна. Відтоді, коли Москва почала активно підтримувати Мазепу, це було неможливо. Сподіватися якоїсь допомоги з боку Польщі очевидно не випадало. Польща з 1686 року мала вічний мир з Московщиною, а до того ще надзвичайно заінтересована була, щоб Москва не виходила з антитурецької ліги. Нарешті будь-які автономістичні прагнення української старшини були не до вподоби Польщі, бо природньо знімали дражливе питання про Правобічну Україну. Як це було після Андрусівської угоди 1667 року, так і після трактату 1686 року лишався один шлях, добре відомий колишнім дорошенківцям,—шлях на південь, насамперед до Криму⁴⁾.

Початок 90-х років був не дуже сприятливий для старшинської спозиції. Р. 1690 помер був мітрополіт Гедеон⁵⁾; разом із тим одходить від активної політичної діяльності генеральний суддя Вуяхевич⁶⁾. Всенькі виступи проти гетьмана не знайшли підтримки в московських урядових колах⁷⁾. Створилася реальна загроза М. Самойловичеві й Полуботкам⁸⁾. Участь України в антитурецькій лізі чим раз більш ускладнювала московсько-українські відносини. Спроби московського й польського урядів дійти згоди з Кримом⁹⁾ могли загрожувати Україні, позбавляючи її самостійної участі в мирних пертрак-

¹⁾ Костомаров, 399–402.

²⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1858, I, 312–313.

³⁾ Костомаров, 399.

⁴⁾ Див. Русск. Біогр. Словарь, томъ Павель-Петръ, ст. 639–640. Дуже характерна помилка Бантиш-Каменського, що в першому виданні своєї „Історії Малої Росії“ помилково вважав Петрика за Петра Дорошенка (Д. Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Росії, ч. III—Москва, 1822, — ст. 21–22). В дальших виданнях помилку було виправлено (див. Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Росії — Київ, 1903, — ст. 346–348, 565, пр. 37).

⁵⁾ Самовидець, 178; Величко, III, 86.

⁶⁾ Ibid., 91–94; Костомаров, 426.

⁷⁾ Костомаров, 397, 400, 405–409, 413–426.

⁸⁾ Ibid., 415.   ⁹⁾ Див. Устрялов, II, 213–218.

таціях. Перед опозицією повстало питання — прискорити акцію. Час для виступу обрано було досить слушний. Саме на початку 1691 року Михайло Самойлович був відпущений додому, а Кочубеєві доручено було слідкувати за Гетьманом ¹⁾. Тоді мабуть ухвалено було звернутися до Криму по допомогу проти Москви й Гетьмана. Чутки про наміри Кочубеєві здобути собі гетьманську булаву очевидно мали певний ґрунт ²⁾. Кримські інтереси тут цілком збіглися з домаганнями старшинської опозиції. Становище Туреччини та її васалів у боротьбі з коаліцією було вельми скрутне. Традиційна кримська політика на півночі побудована була на суперечках і боротьбі між Московщиною і Польщею, або на спілці з Україною супроти якоїсь з оцих держав (або заприсяжених обох). Отож трактат 1686 року створив для Криму й, звісно, турецьких інтересів на півночі Чорного моря дуже небезпечний стан. На початку 90-х років ця загроза ще побільшала. Безперечно як економічні, так і політичні інтереси Криму й Туреччини вимагали як-найшвидшого відступу України від анти-турецької ліги ³⁾. Зрозуміло, що пропозиції старшини, що мабуть і раніш мала зносини з Кримом ⁴⁾, були дуже до часу і в Криму їх радо зустріли. За таких обставин і було складено угоду 1692 року.

Звичайно, наведених даних ще не досить, щоб розв'язати питання про зв'язки Петрика з керуючими колами старшинськими на Гетьманщині. Але-ж точних доводів тут, у цій конспіративній і небезпечній справі й не може бути. Ні те, що Петрик іноді заперечував свої стосунки з Кочубеєм та іншими, ні те, що старшина виявляє вороже ставлення до справи, — ще не досить. Іноді треба було плутати ⁵⁾. Надзвичайно характерна тут позиція самого Петрика. „Петрикъ несомнѣнно выдумывалъ — каже Уманецъ. — но во вкусъ тогдашняго общества. Онъ лгалъ (у Криму — *О. О.*) правдоподобно и, можетъ быть, отчасти и самъ вѣрилъ тому, что говорилъ. Есть-ли тѣнь правды во всемъ, что онъ выдумывалъ, — теперь трудно разо-

¹⁾ Костомаров, 420; Соловйов, III, 1122; Устрялов, II, 200–201, 370.

²⁾ Соловйов, III, 1113. Здається, була ще й кандидатура старого Полуботка (Соловйов, III, 1124). Про зв'язок Петрика з старшинською опозицією застерегав Мазепу кошовий Гусак улітку 1692 року (див. Яворницький, *Источники*, I, 394; Соловйов, III, 1115). Ще раніш про це повідомляли з кримських джерел (Соловйов, III, 1113). Про обрання нового Гетьмана говорили ще на весні (травень) 1691 р. (Яворницький, *Источники*, I, 315. Див. *ibid.*, 366).

³⁾ Про нахил кримського уряду й людности до миру — див. Яворницький, *Источники*, I, 316–317; Устрялов, II, 193–194.

⁴⁾ Соловйов, III, 1113. Цікаві звістки про те, що Петрик „съ собою привесь многія писъма и отдалъ кошевому Ивану Гусаку“ (Яворницький, *Источники*, I, 364; але див. *ibid.*, 439). Мазепа, вимагаючи в Січі видачі Петрика, покликувався на те, що той покрав був з Генеральної Військової Канцелярії якісь важливі папери (Костомаров, 432; Яворницький, *Исторія*, III, 114; його-ж-таки, *Источники*, I, 459, 490, 492; Соловйов, III, 1113–1114; Уманецъ, 114).

⁵⁾ Ті листи Петрика до дружини й Кочубея (наведені в Костомарова, 432) з Січі, що пояснюють причини втіячки родинними незгодами, мабуть написано *ad hoc*.

братъ. Во всякомъ случаѣ, онъ что-то видѣлъ и слышалъ, на что-то надѣявся, въ чемъ-то твердо убѣжденъ¹⁾». За переговорів із кримським урядом Петрик іноді виступає, як писар Війська Запорозького низового, від імени Січи²⁾. Але договір 1692 року яскраво відокремлює поняття Запорожжя від Гетьманщини³⁾. І не з колишнім канцеляристом провадив переговори кримський уряд. Петрик навіть не згаданий у тексті договору. І Петрик удає з себе репрезентанта всієї України⁴⁾, принаймні тих груп, що з ними Крим завсіди мав постійні стосунки, звик уважати їх за керуючі українські кола. Мабуть воно й справді було так. Проте дальші шляхи Петрика й старшини розійшлися.

Ситуацію з'ясовано було цілком улітку 1692 року. Надії на Запорожжя й Крим не справдилися. Січ одмовилася взяти участь у поході проти сил московських і урядових українських⁵⁾. Допомога січової голоти⁶⁾ не заступала організованої помочи з боку всього Війська. Кримське панство, до справ турецьких утягнуте, не могло багато допомогти Петрикові. Можливість якоїсь активнішої підтримки з боку старшини було виключено. Головне, уся опозиція в руках Гетьмана й московського уряду опинилася. Репресії що-до Самойловича, Полуботків⁷⁾, можливо Жученка⁸⁾ перестерегали інших проводирів. Гетьман пильно слідкує за поведінкою опозиції й сповіщає про це московський уряд⁹⁾. Кочубей у червні р. 1692 вдається до мітрополіта Варлама Ясинського. „Теперь вѣдомо мнѣ стало — писав стурбований Кочубей, — же тотъ... Петрикъ, узявши предъ себе послѣднее безуміе и дѣволскій образъ на пагубу души своеи, удался зъ Запорожа до бесурманъ, и тамъ нѣкоторіи псому лицу

¹⁾ Уманець, 114.

²⁾ Яворницький, *Источники*, I, 366. „Войско низовое запорожское своимъ и городового войска именовъ у господарства крымского мира ищетъ“ (*ibid.*, 387).

³⁾ Договір 1692 року був складений між Князівством Малоросійським та Військом Запорозьким (городовим, хоча це не зовсім ясно) — і Кримом. Лиш пізніше до нього приєднується Січ. Не зовсім точно каже акад. Д. І. Багалій про те, що Петрик „заклучилъ отъ имени Запорожцевъ договоръ съ татарами“ (*Русск. Біограф. Словарь*, томъ Павелъ-Петръ, ст. 638).

⁴⁾ Див. текст присяги Петрикової 11/IV 1692 (Яворницький, *Источники*, I 436—437) та його листи і універсали (впр., лист до Січи від 22/VI 1692).

⁵⁾ Костомаров, 437; Яворницький, *Исторія*, III, 148—154; його-ж-таки, *Источники*, I, 367.

⁶⁾ Костомаров, 437—438; Яворницький, *Исторія*, III, 151—155; Соловйов, III, 1114, 1118, 1133, 1135; Яворницький, *Источники*, I, 367, 389, 404.

⁷⁾ Костомаров, 421—422; Соловйов, III, 1122—1123, 1124.

⁸⁾ Лазаревський (Полтавщина в XVII вѣкѣ) пояснює відставку Жученка через його старість (*Кіевская Старина*, 1891, IX, 373). Не заперечуючи цього, однак не можна визнати це за достатнє: адже-ж Ф. Жученко живий був ще до 1709 року (Модзалевський, II, 63). Не випадково мабуть полковництво дісталось запеклому ворогові Жученка—Герцикові, який до того ще теж був тоді не молодий (див. Модзалевський, I, 271).

⁹⁾ Соловйов, III, 1113.

своєму неподобній затїваєть дїла; зъ якого его сатанинського погибелного поступку онї лжесвідѣтели и клеветники... зхочуть теперъ оное своей лжи допинати, яко жъ уже тоє и зачинають, аби чимъ скорѣй мене не тилко отъ чести войскової испровергти, але и зъ свѣта изгладити могли¹⁾. Петрик чудово розумів складний стан опозиції. Не дурно-ж у червні р. 1692 він казав, що більший жаль має на Кочубея, аніж на Гетьмана²⁾. Тоді повстало питання про політичну організацію повстання. До середини 1692 року Петрик мабуть не думає за булаву³⁾. Проте дальший хід подій примусив його подбати про обрання нового Гетьмана. За допомогою кримців обраний був Петрик⁴⁾, і це мабуть остаточно розв'язало питання про позицію старшини. Відтоді будь-яку підтримку з цього боку було унеможливлено. На-весні р. 1693 московський уряд казав про „составныя и лживыя писма и рѣчи“ Петрикові, що їх „и в помышленіи у подданныхъ нашихъ войска запорожского старшины и у полковниковъ и у посполства не бывало“⁵⁾.

У таких умовах неминує повставала соціальна проблема. Вага заїгородської голоти та надія на повстання поспільства на Гетьманщині зростають. Спочатку Петрик дивився на це лиш з погляду політичних інтересів повстання⁶⁾. Але згодом викристалізується думка про організацію упосліджених шарів суспільства⁷⁾. Особисто Петрика це не лякало. Та для „пославших его“ це було-б рубати тую гілляку, на якій вони сиділи. Українська старшина на кінці XVII ст. не могла співчувати соціальному радикалізмові. Отож загострена на той час класова боротьба на Гетьманщині зовсім виразно, надто-ж після заворушень 1687 року, застерегала опозиції невчасність будь-яких групових порохунків. Навіть у деяких політичних питаннях позиція старшини була дуже складна. Ідея, що дуже захоплювала Петрика, це стара політична ідея українська — об'єднання Лівобічної

¹⁾ Величко, III, 123.

²⁾ „Отъ гетмана Мазепи кривди ему не было, тилко була отъ Кочубея писара енералного, якую хвалился ему одомстити“ (Величко, III, 105). Усі обставини цієї розмови (та й те, що її занотовано в Величка) свідчать про намагання Кочубеєві (а може й Петрика) цим себе реабілітувати. Але не виключено можливість певної зміни у взаєминах Петрика й Кочубея, після подій, що сталися на-весні й улітку 1692 року.

³⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 406.

⁴⁾ Величко, III, 104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Исторія, III, 139—140. Дату обрання встановити тяжко. Величко (III, 103—104) датує його червнем. Проте документальні дані вказують на липень (приблизно 18 липня). Див. Яворницький, Источники, I, 367.

⁵⁾ Ibid., 490 (інструкція 8/V 1693 московському дипломатичному агентові Айтмирову, що його послали були тоді до Криму).

⁶⁾ Яворницький, Источники, I, 324. Див. Р. Б. С., т. Павелъ-Петръ, ст. 638; Костомаров, 431, (пр. на ст. 432).

⁷⁾ Проте помилкова думка М. І. Яворського про „повстання козацької голоти під проводом Петрика, що до 1696 р. буровив на Подніпров'ї“ (Нарис історії України, II, 155).

й Правобічної України. Великого значіння надає він тому, що за угодою 1692 року „Чигиринская сторона Днѣпра“ мала увійти до складу Української держави. На його думку, „вибившієся... зъ теперешного подданства, куды хто зхочеть, на свою отчизну пойдеть, где предъ тимъ мешкаль, а тривоги и небезпеченства не мѣтимете тамъ нѣколи“¹⁾. Це вже було занадто. Неминучість соціального зрушення не минула перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди²⁾. Логіка речей де-далі одривала Петрика від українського ґрунту, ізолювала його від „кревних“ — „дуків“. Та половинчатість, запізненість соціальної програми Петрикової відхиляла від нього нижчі верстви. Довго ще борсалася в цих противенствах невгомна вдача „ханського“³⁾ гетьмана.

II

Договорові 1692 року не дуже пощастило ні в історії, ніже в історіографії. Сучасників повідомлено про зміст угоди, й вражіння, що вона справила, було досить сильне. Звичайно, яскравіше це висловили були вороги. Переволоченський агент Мазепи Рутковський сповіщав 17.VII року 1692 Малеева про „писама“ Петрикові „о постановенымъ присяжнымъ, яко мають войну зачати з великимъ государствомъ московскимъ и якъ тую войну скончивши, жити удѣльнымъ панствомъ малоросійскимъ, а братерствомъ з татарами, о чемъ страшно и помыслити, не толко писати, чоґо ся тотъ плуть Петрикъ з своїми совѣтниками важить“⁴⁾. Петрик

¹⁾ Величко, III, 113. Див. Яворницький, *Источники*, I, 363. На думку акад. Д. І. Багалія (Р. Б. С., томъ Павель-Петрь, 639—640), це й було „главнымъ пунктомъ“ договору.

²⁾ Кочубей зберегає уряд генерального писаря, а р. 1696 на полтавського полковника замість П. Гершка був призначений швагер Кочубееві зять Ф. Жученка — І. Іскра. Цікаво, що родичі Петрикові мабуть не зазнали особливих утисків.

³⁾ Величко, III, 104. Дата і обставини смерті Петрика досить непевні. Старі літописці (Самовидець, Величко, Грб'янка) за неї не згадують, хоча розповідають про татарський похід 1696 року (Самовидець мав про це певні відомості, бо участь у поході проти татар брав син Романа Ракушки — Іван Романовський, — див. Літопис Самовидця, 187. Пор. Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII, — Київ, 1926, — ст. 195). Вперше докладніше розповідає про смерть Петрикову „Історія Русовъ“ (ст. 192), припускаючи („видно“), що його забив був Яким Вечорка, полковий осаул гадяцький (Історія Русовъ, ст. 192; див. Модзалецький, *Родословникъ*, I, 190). Усі дослідники (Маркевич, Соловйов, Костомаров, Д. І. Яворницький, Уманець, акад. М. С. Грушевський, акад. Д. І. Багалій) приймають цю версію. Проте Величко (III, 363), нічого не згадуючи за Петрика, каже, що „Вечорченка... поймано и для ворожбитства своего поганского зъ живого сердце виняти и на огонь кладено“. Костомаров і Яворницький не зазначають тут точніше своїх джерел. Безперечно великий вплив на історіографію тут мала відома пісня про Петричевського і Вечорку, що могла бути за джерело для „Історії Русовъ“ (Див. Р. Б. С., томъ Павель-Петрь, ст. 640). Не заперечуючи того, що 1696 рік міг бути справді останнім у житті Петрика, констатуємо, що Петрик якось непомітно зникає з історичного кону, і в кожному разі ця подія, навіть за піснею, мабуть не звязана з забивством Вечорка.

⁴⁾ Яворницький, *Источники*, I, 435.

не раз у своїх листах і універсалах наводив основні пакти угоди¹⁾. „Коли тепер дасть намъ Господь Богъ Всемогущій вибитись зъ подъярма Московского — писав Петрик в універсалі 29.VII року 1692, — то якъ сами схочете такій между собою порядокъ учините, же бысте такіе заживали волности, якіе уживали продкови ваши за Хмелницького²⁾... На такихъ пунктахъ вѣчній зъ панствомъ Кримскимъ войско Запорожское утвердило миръ, же Чигиринская сторона Днѣпра, поколя Хмелницькій зъ Ордами завоевалъ отъ Ляховъ, намъ отдана зъ приналежитостями, и сегобочная сторона зо всіми полками и городами при насъ захована³⁾; а добыватися на рибѣ, на солѣ, на звѣрю, въ рѣцѣ Днѣпрѣ, въ Богу и во всѣхъ рѣкахъ и рѣчкахъ безъ жадного датку волно...⁴⁾ Панство Кримское присягу свою на томъ виконало, ижъ мають насъ отъ Москвы и отъ Ляховъ и отъ всякихъ неприятелей боронити завше“⁵⁾. Цілком зрозуміло, що московський уряд насамперед звернув увагу на інші пакти⁶⁾. „Между... статьями (= „подлинныя измѣнника Петрушки статьи“) написано, чтобъ высвободясь изъ-подъ ига московского, ахтырскому и сумскому полкамъ со всіми городами и приналежностями быти подъ властію войска запорожского, а харковской и рыбенской полки перевести на чигиринскую сторону⁷⁾, и чигиринская сторона со всіми городами имѣть быти подъ властію войска запорожского потамѣсть, покамѣсть Хмелницкой с ордою завоевалъ отъ поляковъ⁸⁾, а за вспоможеніе ордамъ противъ московского государства вмѣсто воздаянія имѣють быти отворены Муровскіе шляхи“⁹⁾.

Вперше в науковій літературі докладніші відомості про договір 1692 року подав був Соловйов. Основні пакти угоди, особливо конституційні (арт. I, II; III — не зовсім точно, IV, V, VII, XI, XIII) було наведено в „Історіі Россіи“. Проте Соловйов не аналізує окремі пакти, не подає оцінки цілої угоди¹⁰⁾. Костомаров, згадуючи за договір дуже коротко, подає зміст лиш арт. VI (право рибальства, ловецтва й соляної добичи)¹¹⁾. Проф. Д. І. Яворницький теж коротко переказує зміст арт. IV, V, VII¹²⁾. Акад. Д. І. Багалій згадує лиш про арт. V¹³⁾. Акад. М. С. Грушевський теж звертає увагу на полі-

¹⁾ Див. Величко, III, 112—113. Тут поданий мало не дослівно текст деяких пактів договору.

²⁾ Величко, III, 112. Пор. з арт. XI трактату 1692 року.

³⁾ Арт. V, IV (почасті) трактату. Подано не зовсім точно (нічого не згадано за обмеження території Слобожанщини).

⁴⁾ Арт. VI трактату.

⁵⁾ Арт. II трактату. Подано не повно (не зазначено обов'язності зобов'язань).

⁶⁾ Див. Яворницький, Источники, I, 397.

⁷⁾ Арт. IV трактату.   ⁸⁾ Арт. V трактату.   ⁹⁾ Арт. VII трактату.

¹⁰⁾ Соловйов, III, 1115—1116.

¹¹⁾ Костомаров, 434.

¹²⁾ Яворницький, Исторія, III, 132.

¹³⁾ Р. Б. С., т. „Павель — Петръ“, ст. 639—640.

тичні моменти в трактаті й наводить короткий зміст арт. I, II, III, IV (не зовсім точно), V, VII¹⁾). Отож відомості Соловйова й до цього часу свою вагу зберегали. Звичайно, це позбавляло історичну науку змоги належно висвітлити історію повстання. Але ж договір 1692 р. цілком заслуговує на увагу з боку історичної науки. Він бо не лиш подає першорядної ваги матеріал для історії повстання Петрика. Ще важливіше його місце в історії української політичної думки тогочасної, точніше—в історії української державної ідеї. Тому мусимо бодай коротко зупинитися на основних пактах договору.

Договір 1692 р.—є трактат вічної згоди між двома державами: Україною й Кримом. Він складається з короткого вступу й 16 пактів. Ціла низка пактів присвячена політичним взаєминам обох держав. Тут відрізняємо дві групи пактів: загальні зобов'язання постійної обопільної допомоги й зобов'язання спеціальні, тимчасові. Складено було угоду зберончого союзу. Кримська держава зобов'язується Україну „от поляковъ и отъ Москвы и отъ всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда“. З свого боку, „княжество Малоросійское“ усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Ця допомога подається без нагороди, за винятком, коли треба було-б іти „в дальные мѣста а зимняго времени“. Тоді „тѣмъ войскамъ и лошедемъ повиненъ быть харчъ и опочивъ пристойной і налѣжащей“ (арт. II, X). Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претенсій підданців обох держав (арт. VIII). Визнано було обопільне й рівне право мати резидентів (арт. XIII). Встановлений був порядок зносин дипломатичних (через послів, гінців), для чого було зорганізовано пошту в Переволочні й у Газі-Кермані (арт. XIV, XV). Безпосереднє значіння належало зобов'язанням спеціальним. Основний пакт—це обов'язок Кримської держави допомогти Україні „для отобранія от московской власти Малоросійской Украины“ (арт. III). З свого боку, Україна мусіла „отворить муравскіе шляхи“ татарам (арт. VII). Звичайно, договір одкидав можливість сепаратної угоди. Це мусіло бути „вопче... по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ“. Проте цей пакт мав і ширше значіння на майбутнє (приміром, на випадок війни з Польщею,—арт. XVI).

Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав. Застережено було право української людности організовано, „за ведомом Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами“, „волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли“—на Дніпрі й на всіх допливах Дніпрових по обох боках, без будь-якої оплати (арт. VI). Далі проголошено було обопільне право вільного торгу—на загальних підставах—купців українських в Криму,

¹⁾ М. Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1918), ст. 370—371.

Білогородщині й в інших землях Кримської держави; кримських купців — на Україні. Купців-чужоземців зрівняно було в митних правах з купцями місцевими. Торговельний шлях ішов купцям українським через Переволочну на Газі-Керман; купцям кримським — на Переволочну (арт. IX).

Найбільшої ваги для історії української політичної думки безперечно мають пакти конституційного характеру. Основні ідеї політичні в діяльності Петриковій — визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави — яскраво виявилися в трактаті 1692 року. „Княжество (выдѣльное) Киевское і Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ”¹⁾, або коротше „Княжество (Государство) Малоросійское”²⁾ — ось формула української державної ідеї, виявлена в діяльності Петриковій і в трактаті 1692 року зафіксована та міжнародно-правним способом визнана. Перший артикул трактату визнав цю державну організацію: „Княжество Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣеть быть выдѣльное при всякихъ своихъ волностяхъ”. Кримське ханство не мало права втручатися у внутрішні справи України. „Княеству Малоросійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдѣ Бгъ волное гдѣрство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно” (арт. XI)³⁾.

Ця складна й незграбна формула, до того ще з неусталеним титулом⁴⁾, являє великий інтерес в історії української державної ідеї. Бо тут знову маємо спробу погодити дві форми державної організації України, що їх висунула на порядок денний української по-

¹⁾ Варіанти: „Княжество Малоросійское Киевское і Черниговское і все Войско Запорожское”, „Княжество Малоросійское і все Войско Запорожское”. Див. ще „Княеству Выдѣльному Киевскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросійскому”.

²⁾ Варіант: „Войско Запорожское Городовое и Малоросійское княжество”.

³⁾ Московський уряд закидав Петрикові, що він хоче „народъ христіанскій отдать и порабоженіе поганцомъ бусурманомъ” (Яворницький, *Источники*, I, 432). Акад. Д. І. Багалій (Р. Б. С., томъ Павель — Петръ, ст. 639—640) припускав тут протекторат Криму. Проте текст трактату не дозволяє це визнати. Пізніше, р. 1711 Орлик писав Скоропадському, що в Туреччині, Швеції й Криму „jedna jest mens y postanowienie, żeby Ukraina skolligowana imi one armorum et animorum z Panstwem Krymskim żadney vasallitii nie miała na sobie noty, ale wolna Rzeczą Pospolitą wiecznie zostawała” (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., годъ III, № 1 — Москва, 1847, — ст. 56).

⁴⁾ Маємо текст трактату в перекладі. Отож не можна цілком розв'язати питання про точність титулу. Назва „малоросійській” може є тогочасний московський переклад. Таких випадків у московській практиці було чимало. Напр., у грамоті Карла XII — П. Орликові, Гетьманові, від 10/V 1710 р.: „народъ Малоросійській” перекладу — „gens Rossica (Rossica)” оригіналу (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 255, 256). В листуванні Петрика зустрічаємо також і назви „Русь”, „Украина” (див. Яворницький, *Источники*, I, 479—480).

літики Хмельниччина¹⁾. Історія державної думки за доби другої української держави зформулувала дві основні ідеї державного будівництва України: ідею князівства Руського, що протягла традицію давньої руської держави, — й нову порівнюючи ідею Війська Запорозького (як державної організації України), що її утворила була революційна доба, хоч коріння її сягають глибше. За часів Хмельниччини маємо змагання цих двох ідей, власне тих двох суспільних верств, що були творцями й репрезентантами тих ідей. Шляхетська ідея Руського князівства й козацька (й дрібношляхетська) ідея Війська Запорозького безсумнівно були суперечливі. В процесі боротьби відповідних соціальних груп за часів Хмельниччини спроби погодження двох ідей, спроби компромісу були неможливі. Проте реальна сила й влада на Україні козащині належала. Панування козацької старшини надає безперечної переваги ідеї Війська Запорозького, що й стає за урядову формулу української державности. Проте маєткова шляхта українська ще зберегає свою соціально-економічну базу й політичні впливи. Процес економічного зближення заможної шляхти й козацької старшини, завершений у реституції шляхетського землеволодіння і в участі найвидатніших представників шляхти української в чигиринському уряді, спричинився до перших спроб практичного погодження двох основних ідей. Елементи компромісу позначилися вже в першій формулі державної ідеї Війська Запорозького, що її наведено в донесінні московського дипломатичного агента Кунакова в березні р. 1649²⁾. Ще виразніше намітили компромісну формулу т. зв. „шведські проекти“ 1655—1656 рр. У тих проектах найбільш важить формула князівства Запорозького. Гетьман мав здобути титул князя Київського та Чернігівського й Гетьмана Війська Запорозького, на правах курфюрста Бранденбурзького й герцога Курляндського. Україна мала бути „вольнымъ и удѣльнымъ статомъ, подъ обороною и голдемъ королей и государствъ свѣйскихъ и полскихъ“. Але вже те, що поруч цього маємо інші проекти, свідчить про боротьбу кількох поглядів, що відбивала глибші змагання соціальні³⁾. Ці проекти не могли завдовольнити керуючі кола українські. Нова спроба, де яскраво відбилася перемога ідеї шляхетської (нехай модифікованої), була втілена в Гадяцьким трактаті 1658 року, що утворював на українських землях Велике Князівство

¹⁾ Цим питанням р. 1922 автор присвятив спеціальну розвідку; але, на жаль, через видавничі умови того часу, не пощастило її тоді опублікувати. Автор сподівається видати її незабаром.

²⁾ Акты Южной и Западной России, III, 288—289.

³⁾ Їх опублікував був І. М. Каманін у „Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной России“, вип. I (Київ, 1911), ст. 107—116. Коротко й не цілком точно зміст їхній подано у Соловйова (Исторія Росіи, кн. II, ст. 1713—1715). В. Липинський (Україна на переломі, 270—272) датує їх приблизно серединою 1656 року. Проте мабуть вони трохи старші: кінець 1655 р. — початок 1656 р.

Руське, як федеративну частину Речі Посполитої. Керуюча верства — козацька старшина, — за несприятливих міжнародних умов і загостреної громадянської війни на Україні, не спромоглася тую ідею здійснити. Натомість знову запанувала ідея Війська Запорозького, форма, що здобула підтримку й з боку Московщини і з боку Польщі. Це яскраво виявилось в Юрія Хмельницького. За часів Руїни ідея князівства Руського завмирає. Тая суспільна верства (шляхта), що її була утворила, була мало не цілком знищена в революційній боротьбі. Перевага ідеї козацької яскраво виявилася в діяльності Дорошенка. Нова орієнтація української політики — на Крим і Туреччину — пізніше звязана була з відновленням колишньої шляхетської ідеї — князівства Руського. Її вбачаємо в організації князівства Малої Росії й України ¹⁾ за Ю. Хмельницького. Але лишилася сама форма: зміст ідеї був вже цілком відмінний. Ідея відірвалася була від свого соціального ґрунту, перетворилася на ідею мандрівну, на знаряддя турецько-татарської політики на Україні. У трактаті 1692 року маємо мало не останню спробу погодити ці дві основні ідеї. Жива й міцна ідея Війська Запорозького тут механічно сполучена з ідеєю шляхетською князівства Руського в її турецько-татарській формі. А втім сам Петрик має титул Гетьмана. На початку XVIII в., за часів Мазепи й українсько-шведського союзу, ще побачимо останні відгуки цієї ідеї, власне комбінацію двох ідей ²⁾. Проте, катастрофа 1709 року зруйнувала ідею Руського князівства. І конституція 1710 року і договір з Кримом того-ж-таки року остаточно перемогу ідеї Війська Запорозького ствердили.

Ідея державної території України позначилася в договорі р. 1692 дуже яскраво. Князівство Малоросійське очевидно складалося з земель колишніх воєводств Київського та Чернігівського, отже охоплювало Лівобережжя й чималу частину Наддніпрянського Правобережжя. На сході до цієї держави прилучено було частину Слобожанщини, а саме полки „Ахтырской и Сумской со всіми принадлежностями своими“. Полки Харківський і Рибінський (Острогозький) мали бути переведені на Правобережжя („на Чигиринъскую Днѣпра сторону“), а їхні землі мали спорожніти (арт. IV). Це відповідало традиційній кримській політиці, що воліла утворити степовий бар'єр поміж Кримом і Московщиною (та Україною). На півдні кордони українські сягали лиш до р. Самари, але на Самарі не можна було „городовъ никакихъ и деревнѣ, ни строенія никакова“ ставити (опріч манастиря Самарського. — Арт. XII). Складніше питання що-до правобережних земель Української держави. Відповідний пакт зредагований досить невиразно. Правобережжя („Чигиринская сторона со всіми городами“) мало увійти до складу Князівства Малоросійського в межах

¹⁾ Див. Hammer, XII, 487.

²⁾ Костомаров, 533, 606—607; див. Наше Минувле, 1918, I, 67—68.

„пока Хмельницкой завоеваль с ордами от поляковъ“ (арт. V). Насамперед неясно, чи це була вся територія, завойована за Хмельницького (очевидно Богдана), чи тільки територія, що їй визначено було в трактатах Зборівським або Білоцерківським. Так чи інакше, коли ще згадати за назву „народъ малороссійській“ у титулі держави, — ясно буде, що права Української держави на всі правобережні землі (окрім, звичайно, Поділля) було принципово застережено. Проте конкретно трактат р. 1692 цікавиться лиш наддніпрянською частиною Правобережжя, давньою територією козаччини. Неясність ця мабуть зрозуміла. Цьому спричинився складний міжнародно-правний стан Правобережної України того часу. Буцацька угода Польщі й Туреччини р. 1672, що визнала Поділля Туреччині, ствердила відмовлення Речі Посполитої від її прав на решту земель Правобережжя, в межах воеводства Брацлавського і південно-західньої частини воеводства Київського, яких віддано було Дорошенкові. Журавницька угода р. 1676 ствердила права Отоманської Імперії (і України) мало не на всю тую територію¹⁾. Далі, трактат Бахчисарайський, р. 1681, між Кримом та Туреччиною і Московщиною визнав Правобережну Наддніпрянщину (окрім Києва з околицею) за володіння Туреччини²⁾. Вічний мир, р. 1686, між Московщиною й Польщею остаточно одлучив цю територію од Гетьманщини й призначив її до незалюднення. Отож, певне тому ці турецькі володіння й не було точно визначено в трактаті р. 1692, застерігаючи проте права України. Без згоди Туреччини цього не могло статися. Мрія про Правобережжя, власне про соборну Україну, жила ввесь час серед українського суспільства за часів Гетьманщини. Діяльність Дорошенка, Самойловича, Мазепи, Палія, Петрика, Орлика утворила міцну традицію соборної України. Відгуки тієї традиції маємо ще за другої чверти XVIII в. як на Гетьманщині, так і за кордоном³⁾.

Проти страшної загрози народнього повстання були безпорадні й старшинська опозиція й її колишній вірник. Життя обминуло угоду р. 1692, і вона лишилася, як цікава пам'ятка української політичної думки XVII віку, кільце того ідеологічного ланцюгу, що пов'язав добу мазепинського ренесансу з далекими вже, але славними часами старого Хмельницького й Дорошенка⁴⁾. Але вона помстилася. Вороги Кочубеєві й старшинської опозиції 90-х років XVII в. р. 1710 повторили тую спробу. „Поневажъ намъ всегда пріязнь су-

¹⁾ Костомаров, Руина, 225—227; Соловйов, III, 844—847.

²⁾ І П.С.З., т. II, №№ 854 (3/1 1681), 916 (IV. 1682).

³⁾ Див. нашу замітку про „Справу Дараганенка 1728—29 р.“ в X книзі Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н, 1927 (ст. 299—303) й розвідку І. Борщака „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. СXXXIV—СXXXV. Львів, 1924).

⁴⁾ Це добре розуміли й Петрик і його вороги (див. Яворницький, Істочники, I, 387, 478—479; Величко, III, 103—104, 107—108, 113; Історія Русовъ, 191; Соловйов, III, 1115, 1117).

сѣдская Панства Крымского есть потребна.. на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати*, — „теды... мѣть ясневельможный гетманъ (= Орлик)... старатися о обновленье давнего зъ Панствомъ Крымскимъ братерства, коллегациі военной и подтверженье вѣчной пріязни* ѿ побратимства ¹⁾).

Дата завершення трактату неясна, так само, як і обставини тих пересправ. Розпочалися вони були мабуть ще в лютому р. 1692. „О учиненю з Панствомъ Крымскимъ вѣчного покою — згадував пізніше Петрик — писалемъ в Кримъ до Шабана, писара казыкарменского* ²⁾. Ще перед 22 лютого Шабан розповів про плани Петрика ѿ старшинської опозиції (Кочубея) та їхні зносини з Кримом — двом полтавцям, що ѿ повідомили про це Рутковського ³⁾. „Рота присяги Петра Ивановича, писаря Войска Запорожского, на покой вѣчной отъ Войска Запорожского Панству Крымскому“, подана (в копії) додатком до листа Рутковського від 17.VII, має дату 11 квітня р. 1692 ⁴⁾. Проте відомо, що Петрик вирушив до Криму „послѣ Егорьева дни* ⁵⁾. Припустити, що це було після зимового Юра ⁶⁾, — не можна, бо Петрик був на писарстві запорозькім мало не рік („заледво на писарствѣ сѣчовомъ рокѣ преживши“) ⁷⁾, а вирушив він до Січі „въ постѣ великій“ р. 1691 ⁸⁾. До того ще перший лист Петрика до Січі, написаний через тиждень після приїзду до Газі-Кермана, має дату з кінця квітня або з початку травня р. 1692 ⁹⁾. Отож дата присяги (11. IV 1692), подана в Рутковського, або неточна, або-ж присягу було складено ще перед завершенням трактату (хоч у тексті її згадується про „сей вѣчный покой“) ¹⁰⁾. Як відомо, переговори було закінчено в Газі-Кермані, безпосередньо між Петриком і беєм Газі-Керманським Кеманом-мурзою, а в тексті присяги Петрик каже: „теперь пишу до его милости пана бея казыкарменского* ¹¹⁾. В кожному разі очевидно ще перед приїздом Петрика до Газі-Кермана основні питання було розв'язано. Соловйов датує переговори в Газі-Кермані травнем 1692 року ѿ каже, що 6.V Петрик повідомляв Січ про за-

¹⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 246—247 (арт. III конституції 5/IV 1710 р.).

²⁾ Яворницький, Источники, I, 436.

³⁾ Соловйов, III, 1113.

⁴⁾ Яворницький, Источники, I, 436—437.

⁵⁾ Ibid., 364.

⁶⁾ Яворницький (Исторія, III, 128—131) мабуть цього Юрія має на оці (хоча це в нього неясно, — див. ст. 129; пр. 1 на ст. 129). Це ніби-то стверджує ѿ Величко (Літопис, III, 102), який каже, що Петрик виїшов до Криму „на самомъ початку“ 1692 р.

⁷⁾ Величко, III, 103. В Костомарова (ст. 431—433) неточно, через помилкову дату від'їзду Петрикового на Січ.

⁸⁾ Величко, III, 95.

⁹⁾ Яворницький, Исторія, III, 129; Костомаров, 433.

¹⁰⁾ Яворницький, Источники, I, 437.

¹¹⁾ Ibid., 436.

вершення трактату ¹⁾. Д. І. Яворницький цей лист датує 18 травня. Але, на його думку, договір був складений ще перед 11 квітня ²⁾. Остання думка безперечно хибна. Копія договору, що є в колекції Судієнка, має дату 26 травня ³⁾. Д. І. Яворницький каже, що Петрик подав був пакти угоди в листі до Січи від 18.V ⁴⁾. Проте самий текст трактату Петрик надіслав до Січи аж 22.VI. Тут-же Петрик розповідає коротку історію переговорів. „Приїхавъ в Казыкермень, договаривался я о учиненіи мира з беемъ его милостию Кеенанъ мурзою; а потомъ, приїхавъ в Перекопъ, тѣ статьи и присягу, которыя в Казыкерменѣ чинилъ я, с наяснѣйшимъ ханомъ его милостию и со всѣмъ государствомъ крымскимъ на вѣчныя времена подтвердилъ есмь“. „Колкократно я уже писалъ к вашей милости (=запорозцям)... объявляя... на какихъ дѣлехъ... договариватись з государствомъ крымскимъ зачалъ есмь. О томъ скончивъ все дѣло, общалъ есмь объявляти вашимъ милостямъ... в тѣхъ тогда листахъ моихъ о прибытіи в крымскую сторону и о зачатіи мирного дѣла вкратцѣ объявлялъ есмь вашей милости, а нынѣ скончивъ... все дѣло доброе, о всемъ явственнѣе объявляю“. Далі Петрик продовжує: „посылаю я пункты и присягу свою до вашей милости, которые именемъ всея Украины нашей малороссійской всего войска Запорожского учинивъ, далъ есмь государству Крымскому, а его милость Кеенанъ мурза бей свои статьи и присягу, которые отъ всего Крыму миѣ далъ, тутъ же посылаю ⁵⁾. Очевидно, дата 26 травня є ймовірнаша. До речі, Кеман-мурза з'явився в Газі-Кермані десь на початку квітня (перед 17.IV), допіро перед тим, як приїхав туди Петрик ⁶⁾.

На початку липня (4.VII) р. 1692 кошовий отаман Гусак передав Мазепі „вора и плута оного Петрика прелестныя статьями составленныя писма и ево глупца нечестивую нечестивымъ общанную присягу, какія онъ по наущенію діаволскому и по совѣту непріятелей бусурманъ своею проклятою рукою дерзостно написавъ, прислалъ до Сѣчи Запорожской“ ⁷⁾. 9.VII Гетьман надіслав до Москви отії „подлинныя измѣнника Петрушки статьи, рукою его Петрушковою писанныя, на которыхъ онъ измѣнникъ чинилъ присягу хану крымскому“. 20.VII ці папери було одержано в Москві ⁸⁾. Згадка пізнішого документу про те, що „прислалъ таковыи статьи (=Петрикові) і списокъ (= „с прелѣстного ево Петрушкина листа“) в прошломъ 200-м году, в августѣ гетманъ Іванъ Степановичъ“ ⁹⁾ — мабуть не-

¹⁾ Соловйов, III, 1113—1114.

²⁾ Яворницький, Історія, III, 131—132.

³⁾ Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, арк. 924.

⁴⁾ Яворницький, Історія, III, 132.

⁵⁾ Його-ж-таки Істочники, I, 419, 422—423.

⁶⁾ Ibid., 363.

⁷⁾ Ibid., 389; див. ibid., 399, 400, 401, 435.

⁸⁾ Ibid., 383, 397.

⁹⁾ Відд. рукоп. бібл. Київськ. Університету, № 97, ч. V, арк. 941.

точна що-до статтів („прелѣстный листъ“ справді міг бути приставлений наприкінці липня або у серпні)¹⁾. Отож мабуть текст татарських (Кемана-мурзи) статтів не був тоді надісланий до Москви (а може Гусак не передав його Мазепі)²⁾. Його здобули там пізніше.

Український примірник оригіналу трактату 26.V 1692 року („подлинныи татарскіе статьи“) дістався до рук полтавського полковника Павла Герцика, що надіслав його 2.VIII 1693 року до Москви, в Посольський Приказ („къ думному дьяку къ Емельяну Игнатовичу Украинцову“), разом з іншими документами („статїи ево Петрушкиныхъ списокъ, каковъ онъ далъ противъ сихъ статїи бѣю Казыкерменскому, да списокъ с прелѣстного ево Петрушкина листа“)³⁾. Оригінал був писаний мовою польською („полского писма“)⁴⁾ й мав печатку бея Газі-Керманського Кемана-мурзи („внизу печать татарская и в той печати написано имя ево Кеманово“)⁵⁾. З тих статтів на Москві був зроблений переклад. Трактат 26.V р. 1692 подаємо тут з копії (не дуже справної), що колись належала Г. А. Полетиці й тепер переховується в збірці М. О. Судієнка (відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, арк. 924—942).

ДОДАТОК.

Статьи вечнаго миру съ яснѣ велможнымъ Его Милостию и со всѣмъ Гдѣствомъ Крымскимъ Княжества Выдѣльнаго Киевскаго, Черниговскаго и всѣго Войска Запорожскаго Городового і Народа Малоросіскаго, лѣта 1692 маия 26 день.

Понеже по воли і милости Гдѣа Бгѣа всѣмущаго, в Троицѣ Сѣтой хвалимаго, съ яснѣ велможнымъ ханомъ его милостию і со всѣмъ Государствомъ Крымскимъ Выдѣланное (sic!) Княжество (sic!) Киевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и вѣчнаго братства, котораго от давныхъ лѣтъ жители малоросіійскіе желали, того ради тотъ вѣчной сѣтой покой на такихъ утверженныхъ есть статьяхъ, которые ниже изображены суть.

I

Княжество Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросіійскимъ имѣеть быть выдѣльное при всякихъ своихъ волностяхъ.

II

Ясне велможный ханъ его мѣтъ і всѣ Гдѣрство Крымское со всѣми ордами Крымскими и Бѣлогороцъкими и со всѣмъ Великимъ

¹⁾ Див. Яворницький, *Источники*, I, 410—411.

²⁾ Див. *ibid.*, 390.

³⁾ Відд. рукоп. бібл. Київськ. Ун., № 97, ч. V, арк. 941—942.

⁴⁾ *Ibid.*, арк. 924.   ⁵⁾ *Ibid.*, арк. 940.

і Малым Нагаемъ имѣеть Кнѣжество Киевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое и весь Малоросійски народъ от поляковъ и отъ Москвы и отъ всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда; такжѣ Войско Запорожское Городовое и всѣго Малоросійскаго Княжества силами Государство Крымское, Бѣльгородъ со всѣми принадлежностями отъ поляковъ и отъ Москвы и отъ всѣхъ непріятелѣй всѣгда имѣеть и повинны будутъ оборонять одни другихъ имянно орды с Войскомъ Запорожскимъ ото всѣхъ непріятелѣй боронитися и вопчѣ стоятъ вечными времяны повинны будутъ; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить нѣ имѣютъ, но естли в далные мѣста, а зимняго времяни прилучитца войскамъ крымскимъ итить на оборону отъ какова непріятеля Княжеству Малоросійскому или малоросійское войско поидуть на оборону Гдѣрства Крымскаго, и тѣмъ войскамъ и лошедемъ повиненъ быть харчъ и опочивъ пристойной і налѣжащей.

III

Нынѣ на первой часъ для отобранія отъ московской власти Малоросіской Украины яснѣ велможный ханъ его милость и всѣ Гдѣрство Крымское имѣеть дать Запорожскому Войску снадобье Орды.

IV

Когда дастъ Гдѣ Бгѣ всѣмогущи Войску Запорожскому исподига московскаго выбитца, тогда имѣютъ быти два полка Ахтырской и Сумской со всѣми принадлежностями своими подъ владеніемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской (sic!) и Рыбинской два полка со всѣми принадлежностями переведены на Чигиринскую Днепра сторону, а мѣста оныя і сѣла имѣютъ быть пусты; такъ же в слободахъ и на иныхъ мѣстехъ не имѣютъ татары брать в неволю малоросійской породы, а естли взято, то чтобъ возвратить.

V

Чигиринская сторона со всѣми городами имѣеть быть подъ владѣніемъ Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожскаго, пока Хмельницкой завоевалъ с ордами отъ поляковъ.

VI

Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросіскому Княжства Выдѣльнаго Киевскаго и Черниговскаго чтобъ было волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли бѣзо всякой дачи в Днѣпре реке вверху и внизу и во всѣхъ рѣкахъ і речкахъ по обоимъ сторонамъ Днепра лѣжащимъ, а на тѣхъ дабычахъ за ведомомъ Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами обрѣтатися будутъ люди на какихъ ні ест мѣстехъ.

VII

А щобъ ордамъ за то, что Войску Запорожскому ииѣ помогутъ испод московской власти выбитца, вмѣсто нагороды была дабычь, Войско Запорожское пріежъжіей помощи радѣть повинны оттворить муравскіе шляхи, потому что, какъ выше доложилось, перевести имѣють людѣй полку Харьковскаго і Рыбинскаго на Чигиринскую Днепра сторону.

VIII

Княжству Выдѣльному Киевскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малороссійскому, по обоимъ сторонамъ Днепра живущимъ і жить имѣющимъ, чтось орды Крымскіе и Бѣлогородскіе и вся мусульманская вѣра, конная і пешая, ни воинскимъ, ни татарскимъ образомъ, ни злымъ замысломъ, ни на полѣ, ни на водѣ, ни в людѣхъ, ни в скотахъ никакой ни чинили обиды, ни убытка, также і от Княжства Малороссійскаго и ото всѣго Войска Запорожскаго и Городового Государству Крымскому, Бѣлу городу, Ачакову и Казы Керменскимъ городкамъ і всей вѣрѣ мусульманской, со всеми приналѣжностями, также на полѣ и на водѣ, пѣша и конна воинскимъ образомъ и никакимъ злымъ умысломъ никакова нималова убытку не будѣтъ, а естли бы с(?) стороны Княжства Малороссійскаго Государству Крымскому і всѣй вѣре мусульманской, или от Государства Крымскаго сторонѣ Малороссійской имѣло быть, хотя на полѣ, хотя на водѣ, хотя тайно, хотя явнымъ образомъ какая препона і обида, и ізобижинымъ людѣмъ за свидѣтельствомъ пристойнымъ, по свтому праву имѣеть быть с обоихъ сторонъ с нагородою убытковъ чинена скѣтая управа.

IX

Купцомъ Княжества Малороссійскаго, которые похотять за торговыми промыслами ходить в Крымъ или в Бѣлогородчину, и в которые ни ест государства Крымскаго города, чтобъ не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцовъ бѣретца в той земли, то имѣеть братца і от малороссійскихъ купцовъ; также естли и Крымскаго Государства торговые люди придуть в Малороссійское Княжество в торговыхъ промыслѣхъ своихъ, то по праву і уставу что имѣеть братца от своихъ купцовъ, то возметца и от чужеземскихъ; а шлях с обоихъ сторонъ купцомъ рускимъ имѣеть быть в Переволочнѣ на Казыкермень, а крымскимъ на Переволочню, а индѣ гдѣ.

X

В какихъ ни ест надобьяхъ прошенія Войска Запорожскаго къ яснѣ велможному хану его милости і всѣму Государству Крымскому будѣтъ донесѣно, чтобъ было принято і удоволствовано.

XI

Княжству Малороссійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдѣ Бгѣ волное гдѣрство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно.

XII

На Самарѣ рѣке городовъ никакихъ и деревень, ни строенія никакова, кромѣ манастыря самого законниковъ русскихъ, которые и прежь сего в томъ лесу жили, оставатца имѣть в цѣлости, а окромѣ того монастыря, никакова города и строенія не будетъ.

XIII

На воли Княжства Малороссійскаго Киевскаго і Черниговскаго і всѣго Войска Запорожскаго, естли ясиѣ велможный ханъ его милость и все Государство Крымское похочетъ имѣти своего резидента, а Княжства Малороссійскаго будетъ резидентъ в Крыму, и темъ резидентомъ равна будетъ честь, нашемъ в Крыму, а Крымскому на Русіи.

XIV

Естли ясиѣ велможный ханъ Его Милость и всѣ Государство Крымское похочетъ в какихъ надобьяхъ посылать своего знатнаго чѣвка в княжество жъ Малороссійское, или Малороссійское Княжество в какихъ надобьяхъ своего посла в Крымъ, то на подводах ли ездить будѣт или нѣтъ, на воли обоихъ сторон, а честь тѣмъ посламъ чинится имѣть равна.

XV

В малыхъ надобьяхъ листы переносены будутъ чрезъ гонца или чрезъ почтаря, которые повинны быть с (?) стороны государства Крымскаго в Казыкермене, а с (?) стороны Гдѣрства Малороссійскаго в Переволочне.

XVI

Естли дастъ Гдѣ Бгѣ после войны с Москвою или с Польшею чинить покой, и то чтобъ дѣлалося вопче Государства Крымскаго і Малороссійскаго Княжства по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ Государства Крымскаго и Гдѣрства Малороссійскаго народа.

І на техъ статьяхъ, которые выше должны, я Кемень мурза, ей (sic!) Казыкерменской на ротъ, от меня данной, і на свтомъ евангеліи чиню мою Гдѣу Бгѣу Единому и всѣм сѣтымъ присягу, что ни одна статья ни в малой вѣщи вечными времяны не имѣетъ быти нарушена, ей ей такъ мнѣ Гдѣи Бжѣ помози, а естли бы тѣхъ статѣй не держали и в алѣшей (sic!) вещи нарушили, то Гдѣ Бгѣ надшед и на тѣлѣ і на замыслѣх нашихъ да накажетъ.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.